Твір італійського письменника Марко Томазо Марнавізіо "Реляція про завоювання у порту Метеліно галери олександрійського адмірала капітаном Марком Якимовським, котрий був невільником на цій галері. При цьому було визволено 220 християнських галерників"*, що доносить цікаві події з XVII ст., приступний хіба дослідникам, а навіть уважне око може байдужно ковзнути по цій довжелезній назві, набраній петитом у відділку бібліографії.

Коли б українська історіографія вберегла, себто й витворила свого часу щось на зразок твору М. Т. Марнавізіо, може, нинішня наша світоглядність була б інакша. Либонь, такі твори по-своєму "европеїзували" б свідомість українця у протяглості віків і, також, дисциплінували її.

Та вже в тих часах добачаємо момент мітологізації історії чи, зазвичай, фольклоризації.

Мусимо визнати, що попри мітологічність чи фольклоризм українські тексти доволі точно відбивають перебіг зокрема й галерного проживання слов’ян XVII ст.

Українська дума має назву "Невільники на каторзі", що слід розуміти як "невільники на галері".

В іншій думі мовиться: "В тій галері од пристані далеко одпускали, Чорним морем далеко гуляли".

Або: "Бо як стане Чорнеє море согравати, то не знатиме отець, либонь мати, у котрій каторзі (невольника) шукати: чи у пристані Козловської, чи у городі Царьграді на базарі".

І т. д.

Зокрема, народна дума про Самійла Кішку відбиває загалом достеменні події, що й у творі М. Т. Марнавізіо про повстання веслярів-невільників 1627 р.

Згадана подія чи схожі до цієї цікаво трансформувалися у світовій літературі ("Тарас Бульба" М. Гоголя, "Самійло Кішка" І. Франка); зверталися до цієї теми польські письменники Генрик Сенкевич, Олександер Гроза. До речі, Іполіт Швейковський подав польськомовний переклад брошури М. Т. Марнавізіо, що, безумовно, могла бути відома письменникам того часу, також пізнішим.

Не викликає подиву, що поняття "каторга", "галера" не щезли у сутінках віків і по сей день побутують у мовленні і свідомості людей на ознаку пекельності, примусовості, себто маємо приклад, як слово-поняття устаткувалося у тривалий міт.

"В кайдани забито, із нор золото виносять, щоб пельку залити неситому – то каторжні" (Т. Шевченко).

"Втік уже, може, в десятий раз з каторжної тюрми" ("Киевская старина").

"Каторжні собаки, – од їх не втечеш" ("Марко Проклятий" О. Стороженка).

І т. д.

Таким неповним цитуванням можемо дібратися уяви про часово-смислові перебіги цього поняття: од безвиході-приреченості історичного стану (долі) до майже жартівливого означення дрібного живого світу.

Й тепер почуємо в Україні щось на зразок доброзичливо-любовного: от каторжний!

Поняття це набувало потроху й всеохопного сенсу, як-от у висловах "не життя, а каторга", "світ каторжний".

Перш ніж повернутися до сюжету брошури М. Т. Марнавізіо, застановімося на філологічному аспекті і нашого слова-поняття. Як знати, турецьке "кадирга" перейшло у російську та українську як "каторга". Дослівний же переклад, що зазначає словник Б. Грінченка, означає "галера". Тотожно знаходимо обидва слова і в "Словнику української мови" (тт. II, IV), ба навіть з посиланням каторга – вид галери. Щоправда, у П. Куліша, цитованого в IV т. цього видання, зустрічаємо й таке: "...на турецькій каторзі, на тих безбожних галерах...", де каторга, мабуть, постає не в значенні судна, а – важкої, зморної праці, тяжкого, нестерпного життя.

"Брошуру М. Т. Марнавізіо написав на підставі письмових свідоцтв кардинала Дорії, архиєпископа м. Палермо, князя д’Албукерке, королівського намісника на Сицилії. Її надрукував Людовіко ґріньяні, італійський типограф, який виявляв неабиякий інтерес до подій у Східній Європі, про що свідчить ряд італомовних брошур, видрукуваних у його друкарні. Незабаром твір М. Т. Марнавізіо був передрукований видавцем Франческо Онофрі (Рим–Флоренція, 1828 р.). Цього ж року побачили світ друкований переклад брошури з італійської мови на польську, а також скорочений переклад її на німецьку. Отже, "Реляція..." одразу привернула увагу європейської "громадськості".

Зайве нагадувати, чим була спричинена така увага.

"У боротьбу проти Туреччини неодноразово вступали у XVI–XVII ст. італійські держави, насамперед Венеція, тому кожен успіх союзників викликав гарячий відгук у серцях італійців. Успіх повстання невільників, що вибухнуло у центрі турецьких володінь – у порту Метеліно (суч. Мітиліні), у східній частині о. Лесбос в Егейському морі, був для М. Т. Марнавізіо, як і для багатьох його співвітчизників, ознакою кризи турецької політики, зміцнював впевненість італійців у близькій перемозі".

Отож, "восени 1627 р. із Дніпра, де за наказом султана Мурада IV споруджувалася фортеця, вийшло чотири галери. Цією флотилією командував адмірал Касим-бек, який з 1624 р. стояв на чолі морських сил, що охороняли Олександрійський порт".

"Пройшовши протоками Босфор та Дарданелли, його ескадра увійшла до Егейського моря і кинула якір у гавані порту Метеліно. Взявши на борт воду та провіант, Касим-бек хотів вирушити у подальше плавання, але через шторм йому не вдалося вийти у відкрите море. Знесилившись у боротьбі проти стихії, ескадра повернулася до причалу. Три галери кинули якір у "Широкому порту" Метеліно, а четверта, флаґманська, – у "Вузькому, на відстані в третину милі, тобто не більше, як за три кілометри від берега".

"12 листопада 1627 р. у другій половині дня Касим-бек разом з 70 солдатами, матросами, урядовцями з числа пасажирів зійшов на пристань для відпочинку. На флаґманській галері залишилося 80 чоловік команди, а також 242 невільники-веслярі. Основну масу серед них (214) складали росіяни й українці, хоча цілком ймовірно, що тут знаходилися також білоруси та поляки. У числі невільників-веслярів були 22 турки, засуджених до галерних робіт за якісь провини, а також 3 греки, 2 італійці й англієць. Турецькі матроси й наглядачі вклалися спати, і цей момент використали невільники".

"Ініціатором повстання став Марко Якимовський, українець за походженням, уродженець м. Бар на Поділлі. З молодих літ він відзначався хоробрістю, а у вересні-жовтні 1620 р. у лавах армії Речі Посполитої брав участь у битві проти турецько-татарських військ на Цецорських полях у Молдавії. Як відомо, польські війська зазнали тоді нищівної поразки, а чимало солдатів та офіцерів, у тому числі Якимовський, потрапили в турецький полон".

Такий детективний перебіг міг би стати поживою для гарного історичного романа. та уява сучасного культуролога може обрати цілком незначний епізод задля медитації.

Наше ставлення до історії переважно споживацьке. Ми полюбляємо її в мумізованому вигляді – хвороблива зацікавленість історичними трупами виказує нашу некрофілістичну сутність.

Це вже не тема романа; над цим мусять ламати голови філософи. Можливо, йдеться про "офілософлення" цілих народів, рас.

Слов’янин, себто й українець, що заховує в собі мітологічний код однобокого ставлення до історії, переймається й досі задавненим патріотизмом, згідно з яким політика Османської імперії, що вела безперервні війни проти європейських держав і жорстоко придушувала визвольні рухи поневолених нею народів, є за негатив; отож, що повстало супроти такої політики, є позитив.

Так можна з’ясувати й генеалогію націоналізму, але це не тема мого виступу.

Історія, коли б вона була жива істота, покепкувала б з нашої мітологічної затятості.

Не знати, як поставився б сучасний турок до героїчного вчинку Марка Якимовського, – можливо, нащадки отих 22 турків, що їх було розкуто і випущено на волю, мали б сповнитися любов’ю до відчайдушного українця.

Звісно ж, нащадки тих турків-наглядачів, що вчинили опір і були знищені, навряд чи заховують генетичну вдячність.

Але не будемо заглиблюватися в жорстоку логіку тих часів: наше "гуманне" ХХ ст. заслуговує на більший осуд.

Якби українці знали власну історію до найменших подробиць, чи став би Марко Якимовський національним героєм? Обсяг його вчинку не

влягається в епічний мітологізм української свідомості. І саме цим він становить для нас особливий інтерес.

Повернімося до того, мовби незначного епізоду, що, до речі, спричинив усі мої сьогоднішні міркування.

"Прибігши на берег, Касим-бек кинувся у море. Стоячи по пояс у воді, він рвав від безсилої люті свою бороду й благав повстанців повернутися. Водночас навздогін їм були послані три галери з ескадри Касим-бека. Непогода і страшний шторм не припинялися всю ніч, що й допомогло втікачам. Турецькі галери, втративши судно повстанців з виду, змушені були припинити погоню й повернутися до Метеліно".

Як на мене, саме в цьому епізоді історія набуває справдешнього сенсу – тут вона округлюється до символічного значення, що, однак, не мусить ототожнюватися зі спробою мітологізації.

Це загадка: подальша одіссея невільників-веслярів з її тріумфальними входженнями у портові міста Італії стає щодалі нецікавішою. Логіка військових подій вимагає пристати до радісного тріумфу переможців і навіть дарує нам відчуття історичної повноцінності. Але вона й натяку не дає на те, що справді відбулося. Мусимо вдатися до експерименту: нам належить зрівноважити тріумф переможців і розпач Касим-бека. Згідно з такою логікою перед "судом честі" мусять постати лише двоє: Якимовський та Касим-бек.

Традиційно ми розглядаємо наше існування в такій залежності: раб і рабовласник, галерник і наглядач, тоталітаризм і визвольні рухи, машина і людина (хоч би й у сенсі гайдеґґерівської філософії). Це, мовити б, соціологічний аспект.

Наразі немає можливості зупинятися на проблемі релігії, зокрема релігійного фанатизму. Такий розгляд теми спричинився б і до інших вислідів і, навіть, заштовхував би нас у глухий кут сьогочасних

непорозумінь. Мусимо вдатися, можливо, до абсурдного: у певному розумінні історія теж є релігія.

Людина XVI–XVII ст. не мала щодо цього якихось сумнівань: шабля і релігія перебували у гармонійному сусідстві.

Касим-бек був уродженець Олександрії (Єгипет), турок за походженням. Дуже багата людина, мав титул "губернатора Даміати і Росетти" – єгипетських провінцій, що знаходилися у дельті Нілу. Разом із своїм братом Мехмедом Касим-бек провадив у Єгипті поважні торговельні операції.

У сучасному тлумаченні Касим-бека та Якимовського слід було б називати "всесвітніми громадянами", а військові баталії того часу – затяжною всесвітньою війною. З цього випливає психологія і характерологія тодішньої людини, що докорінно різниться од теперішньої. Наважуся припустити, що людина того часу, навіть перебуваючи в рабстві, володіла осяжнішим розумінням свободи, аніж людина нашого віку. Їй було куди тікати. Неприпустимо, аби вона зважилася на думку на зразок тієї, яку з’ясовує Салман Рашді в своєму інтерв’ю: моє життя зазнало краху. Либонь, такого поняття у давніші часи просто не існувало.

Людина XX ст. наївно гадає, що здобуття внутрішньої свободи є за найбільше її осягнення. Вона не хоче зізнатися, що давно вже стала рабом своїх інстинктів. Цей стан годилося б розуміти як внутрішню вседозволеність і зачаєну злочинність. Така людина приходить до найстрашнішого: вона розглядає попередні історичні жахи як предмет насолоди. Історія жахів набуває подоби індивідуальної "інквізиції" (історичного садомазохізму) і мітологізується винятково у свідомості кожного індивіда зокрема. Так людина зрікається історії. Мітологічна загадковість стає "філософією" виправдання сучасної несталості, розмитості, деструкції. Ось чому варто наполягати на розумінні власне історії та власне міту. Навіть у разі, коли здається, що це вже неможливо.

Касим-бек і далі продовжує стояти по пояс у воді і чекає відповіді на свої розпачливі запитання. Важко уявити, що переважає у його стані: обурення, безпорадність, що межує з зухвалою впевненістю та підступністю. Коли б М. Т. Марнавізіо перебував у воді поряд з Касим-беком, він точніше відбив би його стан. Адже у його брошурі оповідається загалом про незрозуміле поєднання емоцій: адмірал рве від безсилої люті бороду і... благає повстанців повернутися.

Ми потрапимо в пастку сучасних емоцій та інстинктів, коли спробуємо збагнути таке дивовижне поєднання: лють і благання. Я пропоную означити стан Касим-бека як стан "історичного розпачу". Адмірал мав усі підстави кричати вслід утікачам "зрадники", та, гадаємо, не вимовляв таких слів. Поняття зрадництва, відступництва набуло рельєфнішого історично-термінологічного вишколу у пізніших часах, коли кордони ставали дедалі закритіші, а расова й релігійна ворожнеча почала формуватися на державну ідеологію.

Наша схильність до асоціативного мислення підказує такі характеристики стану:

Касим-бек, з огляду на "історичний розпач", що охопив його тієї миті, волав не так до втікачів, як до самої долі;

не виключено, що він закликав на поміч Аллаха, як також утікачі у часі своєї одіссеї зверталися до свого Бога;

Якимовський був для Касим-бека справді відступником, зрадником, позаяк через кілька років галерних робіт йому було виявлено довіру: вдень його звільняли від кайданів і дозволяли прислуговувати команді (і саме такий привілей дав йому нагоду підняти повстання);

подиву Касим-бека не було меж: адже Якимовський мав би вдовольнитися мінімумом свободи і не зазіхати на більше;

ще одне: чому саме Якимовський став призвідцею повстання?

Це лише кілька характеристик, а їх може бути безліч. Нас цікавить інше: чи не за такого стану, "історичної розпачливості" людина починає несвідомо втілювати поділ на міт та історичну реальність. Чи, з іншого боку, – вона втрачає відчуття історичності і стає носієм мітологічної субстанції.

Почування Касим-бека складні: розпач, лють уже передбачають і можливе чи й просто зневагу тих, від кого він залежить (чи не в цьому причина його благань?). Може, він навіть втратить свою адміральську посаду і в нього відберуть усі багатства. (Хоча закон про "конфіскацію майна" у тому вигляді, як його маємо тепер, за тих часів просто не існував).

Стан Марка Якимовського належить означити як цілковиту свободу у просторі історичної реальності. Він не є тріумфатором над збезчещеним Касим-беком. Адмірал втратив для нього усіляку цікавість. Роки приниження, рабства виповнилися миттю історичної радості та вивільненості.

Та Касим-бекові вже ніколи не позбутися присутності Якимовського-тріумфатора.

Але те, давнє, розуміння і усвідомлення свободи мусило їх примирити уже в початках щасливої для одного й нещасливої для другого баталії. Варто нагадати, що такі повстання і втечі не були рідкими в ті часи. Можна уявити собі, що коли б їм обом, десь у глибокій старості, довелося зустрітися за чаркою вина, вони залишилися б друзями і згадували б цю подію бодай з усміхом.

Та йдеться не про примирення способом асоціативного узурпування важкозрозумілих нам часів і подій.

Етнічне та релігійне примирення, якого так нині прагнемо, можливе хіба за умови, якщо приймемо тезу "історичного примирення" межи Касим-беком та Якимовським.

Хтозна, може нам треба усвідомити хоч би й таку, навгад узяту, метафору: історія як трагедія – трагедія як культура – культура як радість.

Але будьмо обережні, – радість наша повсякчас огорнута смутком історичної несправедливості.

Подальша доля Касим-бека мені невідома. Літопис тих часів доносить ще кілька штрихів з долі Марка Якимовського.

"Наприкінці другого тижня втікачі обійшли Пелопонес і зупинилися біля о. Строфада (поблизу о. Закінф в Іонійському морі). Тут вони поповнили запаси питної води, а грецьким православним ченцям подарували 200 реалів.

7 грудня 1627 р. судно стало на якір у порту м. Месина, де повстанці прожили місяць і на честь свого спасіння спорудили каплицю св. Розалії, либонь, з ініціативи поляків-католиків з числа колишніх невільників.

На початку січня 1628 р. повстанці одержали дозвіл віце-короля Королівства Обох Сицилій Фердинанда III Габсбурґа прибути до м. Палермо.

Рабиня Катерина, котру везли в Олександрію на продаж, стала дружиною Якимовського.

У Палермо повстанці залишили свій корабель Фердинанду III. Вони відмовилися взяти з нього гроші (1500 реалів), але попросили 2 суденця (бриґантину й тартану), на яких допливли до Неаполя, а далі до Рима, де були урочисто прийняті кардиналами Карлом і Тадеєм Барберіні,

Торресом та іншими духовними та світськими особами. 30 представників повстанців мали аудієнцію у папи римського Урбана VIII, котрий нобілітував Марка Якимовського. Повстанці подарували Урбану VIII турецький прапор й латунного ліхтаря з галери. Інші прапори та трофеї були подаровані дев’яти римським соборам.

З доповнення до польськомовного видання брошури М. Т. Марнавізіо дізнаємося, що шлях повстанців пролягав з Рима до Кракова (напевне, через Венецію, Відень, Остраву). Очевидно, вже влітку 1628 р. повстанці з Росії та України ступили на рідну землю.

На цьому губиться і слід Марка Якимовського. Нам залишається медитувати над станом Касим-бека.

Історія не згукується до нас, не викликається в спогаді, її не прочитати за архівами, не завчити напам’ять.

Історія не є часткою нашої пам’яті, то лише складник нашої почуттєвості через здогад.

Нам лишається здогадуватися про неї в собі.

Належить одушевити історію, оречевити її як пам’ять про нас, бо пам’ятати її як пам’ять про неї неможливо.

Зминула історія одійснюється в сучасному у разі її здогадливості майбутнього.

Сучасність можлива завдяки здогадові минулості про майбутнє.

Отож:

зрозуміти історію – це уявити себе на місці Касим-бека та Якимовського; але це неможливо;

зрозуміти історію – це уявити себе на місці утікачів і переслідувачів;

зрозуміти історію – це бути галерниками і наглядачами;

проблема втечі і наздоганяння приступна нашому розумінню;

"історичний розпач" та радість у просторах історичності – категорії нашої підсвідомості.

Українці мене не зрозуміють, коли я запропоную їм перейнятися співчуттям до Касим-бека. Вони визнають мене за ворога, якщо я скажу: полюбіть Касим-бека. Та я наполягатиму на своєму: лише перейнявшись співчуттям і любов'ю до ворога – хай і задавненого історично, – можна опанувати своєю історією.

Галерник і наглядач однаково прикуті до галери. Треба було спливти багатьом століттям, аби сьогодні ми поглибили цю думку, додавши однісіньке слово. Отож, зробімо це:

галерник і наглядач однаково прикуті до галери часу.

Хто виявить до кого милосердя – ось проблема з проблем не лише XX віку.

* Подієві перебіги процитовано за: Ю. А. Мицик. Повстання слов'янських невільників-веслярів на турецьких галерах у XVII ст. (Україна і Польща в період феодалізму. К., "Наукова думка", 1991).